Jan Andrea Bernhard*
Zürich

Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában

Bevezetés

Egész Európa ebben az évben ünnepli a reformáció 500. évfordulóját (1517–2017), holott valójában ünneplésünk egy év késésben van. 2016-ban kellett volna ünnepelnünk, ugyanis 1516-ban jelent meg Bázelben Erasmus *Novum Instrumentum*a.[1] Az Újtestamentumnak ez a forradalmian új kiadása teremtette meg annak alapját, hogy Európában sokféle nyelvre le lehessen fordítani a Bibliát. Az a szándék, hogy a Szentírást mindenki számára anyanyelven elérhetővé tegyék,[2] nemcsak a reformátorok törekvése volt, hanem a humanistáké is. A Bibliával foglalkozó humanisták egész Európában érdeklődtek a Szentírás nemzeti

---

* Jan Andrea Bernhard (Svájci Chur, 1971) svájci egyháztörténész-lelkész. Teológiai tanulmányait Zürichben és Bázelben, keleti történelmi tanulmányait Zürichben végezte. Kutatási területe: a protestantizmus fejlődése Kelet-Európában (1500–1800), humanizmus, íráskultúra és a reformáció Dél- és Közép-Európában, koraújkori kommunikációtörténet, egyház és kommunizmus Kelet-Közép-Európában.

[1] Ld. Wallraff Martin et al. (ed.): *Basel 1516: Erasmus' Edition oft he New Testament.* Tübingen 2016 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 91).

[2] Ld. Augustijn Cornelis: *Erasmus von Rotterdam. Leben, Werk, Wirkung.* München 1986, 82–107; Péter Katalin: Bibellesen ein Programm für jedermann im Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: Szabó András (ed.): *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert.* Budapest 1999, 7–38; Bernhard Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskrone. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700).* Göttingen 2015 (Refo 500 Academic Studies 19), 156–159; Monok István et al. (ed.): *Humanistes du bassin des Carpates. I. Traducteurs et éditeurs de la Bible.* Turnhout 2007. (Europa Humanistica).

nyelveken való közzététele iránt. Néhányan közülük reformátorokká váltak, mások viszont – mint Sylvester János – hűek maradtak a római egyházhoz.[3]

Tulajdonképpen az, hogy a Bibliát nemzeti nyelven elérhetővé tegyék, valójában csak kisebb része volt a megoldandó kérdéseknek, nagyobb gondott jelentett a nép írástudatlanságának problematikája. A Szentírás nemzeti nyelveken történő kinyomtatása önmagában még nem garantálta, hogy az evangélium el tud terjedni. Ezt a célt csak úgy lehetett elérni, ha a népet megtanítják írni-olvasni. Luther és Melanchthon a katekizmust „Leyen Bibliának" nevezték.[4] Ez a helyzet volt az oka annak, hogy egész Európában a humanisták és a reformátorok az ábécéskönyvek kinyomtatását sürgették.[5]

Azon a lehetőségen kellett munkálkodniuk, hogy a nép – de különösen a gyerekek – megtanuljanak írni és olvasni. Ezért Kálvin unokatestvére, a humanista Pierre Robert Olivétan az általa írt francia nyelvű ábécéskönyv címlapján így fogalmazott: *L'instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et escrire en françoys...* (Genf 1533).

Ebből következik, hogy a 16. század első felében megjelent ábécéskönyvek tudományos vizsgálata fontos adalékot nyújt ahhoz a kérdéshez, hogyan terjedtek el a hitújítás gondolatai. Előadásomban azt vizsgálom meg, hogy a különböző ábécéskönyveknek milyen volt a szerkezete, a tipológiája és a célja. Ebben az

---

[3] Ld. Balázs János: Johannes Sylvester und der Humanismus in Mittel- und Osteuropa. In: Irmscher Johannes (ed.): *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, 2. k., Berlin 1962 (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 32), 19–37; Sebők Marcell (ed.): *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 an 28, 1999*. Budapest 2005. (Collegium Budapest Workshop Series 15).

[4] Ld. Luther Martin: *Katechismuspredigten. Zweite Predigtreihe* (1528), in: WA 30 I, 27; Melanchthon Philipp: *Ein Büchlin für die Leyen und Kinder*, Basel 1527, Aij^{v}.

[5] Ld. Darms Georges: La refurma sco impuls per novs linguatgs da scrittira (II). In: *Annalas da la Societad retorumantscha* 130 (2017), 39s; Bernhard Jan-Andrea: La *Tæfla* da Iachiam Tütschett Bifrun – igl emprem cudisch da scola romontsch. La *Tæfla* da 1571 ell'ediziun da 1629. In: *Annalas da la Societad retorumantscha* 128 (2015), 25. 29–32; Carbonnier-Burkard Marianne: Salut par la foi, salut par la lecture: Les nouveaux Abécédaires en français au XVIe siècle. In: Krumenacker Yves és Noguès Boris (ed.): *Protestantisme et éducation dans la France moderne*. Lyon 2014, 21–52.; Teistler Gisela, Fibel-Findbuch: *Deutschsprachige Fibeln von den Anfängen bis 1944. Eine Bibliographie*, Osnabrück 2003; Green Ian: *The Christian's A, B,C, Catechisms and Catechizing in England c. 1530–1740*. Oxford 1996.; Bökényi Dániel M.: *A magyar ABC-és könyvek történeti fejlődése a legrégibb időtől napjainkig: tanügyi monográfia*. Sziget 1891.

esetben természetesen csak arra van lehetőségünk, hogy néhány példát kiragadjunk a különböző nyelveken nyomtatott ábécéskönyvek és olvasókönyvek elképesztően nagy sokaságából. A különböző nyomtatványok nagy számban történő vizsgálata mutatja meg, hogy milyen volt a 16. században a népesség írni-olvasni tudása.

Ábécéskönyvek és azok funkciói

Egy ábécéskönyvnek gyakran nincs címlapja, hanem rögtön az ábécével kezdődik: felsorolja az ábécé összes kis- és nagybetűjét, majd ezt követik az adott nyelv speciális betűvariánsai, valamint kiejtési szabályai. Általában a második részben hagyományos hitvalló részek találhatóak, amelyek egyben a gyerekek első olvasási próbálkozásainak is számítottak, úgy mint a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás (Apostolicum), a Tízparancsolat és az Üdvözlégy (Salutatio angelica). A harmadik részben imák, katekézisek vagy bibliai igék következnek, amelyeket néha utószavak is kiegészítenek. Leginkább a harmadik részben találjuk meg a szerző, kiadó vagy a nyomdász teológiai nézeteit, de a második részben is gyakran találunk ilyen utalásokat, mert az egyes hitvallások elhagyásából, illetve a szövegek eltérő szerkezetéből következtethetünk erre.[6]

Még annak is, aki csak egy rövid benyomást szeretne szerezni az ábécéskönyvekről, feltűnik, hogy nem kevés ábécéskönyvet latinul nyomtattak ki. Ilyen például az 1529-ben Jodocus (Jobst) Gutknechtnél Nürnbergben megjelent ábécéskönyv, amelyben több hitvalló részt is találunk:[7] az ábécé kisbetűit minden esetben latinul követik a Miatyánk, az Üdvözlégy, az Apostoli Hitvallás, a Magnificat, a Nunc dimittis (Simeon dicshimnusza), a Veni sancte spiritus, a Salve Regina, a Requiem és a Sanctus. Ezek a római hagyomány klasszikus hitvallásai, amelyeket ehhez az ábécéskönyvhöz mellékeltek. Hasonló szerkezetű az a töredékesen fennmaradt ábécéskönyv, amelyet 1500 körül Strasburgban nyomtattak. Ezek az ábécéskönyvek viszont korántsem állnak a reformátorok oktatási reformjaival kapcsolatban, hanem sokkal inkább annak a humanista szándéknak a következménye, amely az olvasni tudást támogatta.

Ennek az összefüggésnek az ismeretében különösen figyelemre méltó, hogy Melanchthon már 1524-ben Nürnbergben pont Jobst Gutknechtnél egy ábécéskönyvet adatott ki. A nyomdász az előszóban arról beszél, hogy az általa kiadott

[6] Ld. Bernhard, Tæfla, 29s.

[7] Ld. A A a b c d e f g h i k l m n o p q r r s s t v u w x y z [et] [con] Pater noster qui es in celis ..., [Nürnberg] [1529] (VD 16 ZV 1).

könyvecskét azért fordították latinból, hogy ezzel a szülők biztosítsák a gyerekek számára (azután hogy megszűntek a különböző iskolák), hogy *zů diser gnadenreichen zeyt des heyligen Ewangelion Gottes* die Kinder *zů der lere und schrifft halten [...]*.[8] A könyvben az ábécé nagy- és kisbetűi után következnek a magánhangzók és a kettőshangzók, majd a Miatyánk, az Üdvözlégy, az Apostoli Hitvallás, a 66. zsoltár[9] és a Tízparancsolat. Végezetül bibliai igék (Mt 5–6; Jn 13; Róm 12) és Rotterdami Erasmus munkája a *Siben weysen Sprüche*, majd imák. Az ábécéskönyvnek ez a felépítése mutatja, hogy Melanchthon reformátor és humanista is volt. Egyrészt Melanchthon az Üdvözlégyet és az Apostoli Hitvallást – amely röviden összefoglalja a bibliai örömhír[10] – hasznát és Erasmus követőjeként az antik bölcsességet igen sokra tartotta, másrészt az olvasástanítás alapjaiként használt hagyományos liturgikus szövegeket figyelmen kívül hagyta, és azok helyett bibliai igéket használt. Ulrich A. Wien nyomán ezért hívhatjuk Melanchthont humanista reformátornak.[11]

Ehhez hasonló, de még érdekesebb példa az az ábécéskönyv, amely 1520-as években Gabriel Pomardnál jelent meg Genfben. Ebben az ábécé kisbetűi után következik a Miatyánk, az Üdvözlégy és az Apostoli Hitvallás, vagyis az a három latin nyelvű szöveg, amelyek a 13. század óta a katekézis részét képezték. A könyvben ennek a három hitvalló résznek a francia nyelvű fordítását is megtaláljuk, valamint a Tízparancsolatot, az egyház öt parancsolatát, a hét irgalmasságot, a hét főbűnt (halálos bűnt) és a hét szentséget. A könyvecske utolsó részében ismét latinul közölnek Máriához szóló imákat, misén mondandó könyörgéseket, áldásokat. Látható, hogy ezek a szövegek magas szintű olvasni tudást igényeltek, hiszen ezek nem voltak könnyen memorizálhatóak.[12]

---

[8] Melanchthon Philipp: *Handbüchlein wie man die Kinder zů der geschrifft und lere halten sol.* Nürnberg 1524, A$^{r–v}$.

[9] A Biblia Hebraica szerint a 67. zsoltár.

[10] Ez az oka annak, hogy az Üdvözlégy használatát a zürichi egyházban csak 1563-ben törölték el. (ld. Jenny Markus: Bullinger als Liturg. In: Gäbler Ulrich és Herkenrath Erland (ed.): *Heinrich Bullinger 1504–1575*. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag, 1. k., Zürich 1975, 218–220.

[11] Ld. Wien Ulrich A:, Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner als Vertreter einer konservativen Stadtreformation in Kronstadt. In: Leppin Volker és Wien Ulrich A. (ed.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit.* Stuttgart 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66), 103.

[12] Ld. Carbonnier-Burkard, Salut: *i. m.* 22–24.

Alapvetően azt mondhatjuk, hogy a 16. század első felében a humanizmusnak az a törekvése, amelynek során az olvasni és írni tudást kívánta javítani, különböző egyházi hatások alatt állt, és ez a törekvés korántsem csak a hitújítás fáradozása volt. Valójában a nemzeti nyelvek használatát alapvetően a humanisták támogatták és nemcsak a reformátorok.

Itt érdemes most egy újabb szempontot is figyelembe vennünk: néhány népnyleven – a német, a francia vagy az olasz kivételével – az 1530-as évekik alig vagy egyáltalán nem nyomtattak semmit. Ilyennek tekinthetjük a rétorománt, a magyart, a szlovént vagy horvátot. Ezeken a nyelvterületeken az olvasni tudás fejlődése részben másként alakult, mint a német vagy a francia területeken. Az ábécéskönyvek nyomtatása ezeken az „új" nyomtatási nyelveken nemcsak az írásbeliség kialakulásakor néztek ki másként, hanem a reformátori oktatási elképzelések is másként alakultak. Azon nyelvek esetében viszont, amelyeknek már volt írott változata ez eltérően alakult, mert ott a „fordulatot" az oktatási törekvésekben lehet megtalálni.

Ezt az állítást példákon keresztül lehet megmagyarázni. Így például Melanchthon a saját könyvecskéjének második, harmadik és negyedik kiadását „megreformálta" (1526–1529). Az *Ein Büchlin für die Leyen und Kinder* (1527) bázeli kiadását már sokkal inkább a reformációra jellemző módon állította össze: az ábécé kisbetűi után – amelyben különbséget tett a hosszú és rövid kiejtésű betűk között – következett a Tízparancsolat, az Apostoli Hitvallás és a Miatyánk. A könyv végül katekétikai okok miatt a két szentségbe (keresztelés, úrvacsora) való bevezetéssel és a hitvallások magyarázatával zárul. Az utolsó részben különböző reggeli és esti imákat találunk, míg az Üdvözlégy, már nem került be a kötetbe.

Ehhez hasonlóan Olivétan fentebb említett munkája az *Instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et escrire en françoys. [...]* (Genf 1533) mind tartalmában, mind szerkezetében különbözik az 1520-as években Genfben megjelent latin–francia ábécéskönyvtől, mivel Olivétan 1528-ban a reformáció mellett döntött, és ezért Neuenburgba menekült. Ezt az *Instruction* című művet franciául írta, amelyben az ábécé és a különböző francia nyelvű betűvariációk után a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás és a Tízparancsolat olvasható, és Melanchthon munkájához hasonlóan a hitvallások magyarázatával zárul. Néhány ima[13] után

[13] Az imádságok között ott van az Üdvözlégy is. Olivétan a bevezetőben hangsúlyozta, hogy az Üdvözlégy biblikus, evangéliumi ihletésű imádság, de az imádság nem azzal a céllal került be a könyvbe, hogy azzal Máriát imádjuk. Ez az oka annak, hogy a Máriához irányuló imádság hiány-

Olivétan az utószóban az olvasóhoz fordul, amelyben elmondja, hogy a francia nyelvű ábécéskönyvet Antoine Saunier, Farel mellett Neuenburgban működő reformátor kezdeményezte, amellyel az volt a célja, hogy a Piemont-ban és Vaudois-ban élő gyerekeket írni és olvasni tanítsa, valamint megismertesse velük a Szentírást.[14] Ebben az esetben nemcsak arról van szó, hogy a gyerekek írni és olvasni tanuljanak, hanem arról is, hogy anyanyelven juttassák el hozzájuk az evangéliumot.

Természetesen a reformáció oktatási céljaiban fontos szerepet töltött be az anyanyelvű írni és olvasni tanítás, de általában ez csak azokra a nyelvekre érvényes, amelyekben nem volt hagyománya a „nyelv írásának és nyomtatásának".

Ezzel a jelenséggel a magyar, a szlovén és a rétoromán nyelvekre kívánjuk felhíni a figyelmet. Ezeken a nyelveken az első anyanyelvű nyomtatványok és szövegek csak az 1530-as években vagy később jelentek meg, noha minden kétséget kizáróan ezeken a nyelveken már korábban is írtak szövegeket, de azok nem jelentek meg nyomtatásban. Így például a magyar nyelv esetében az első ismert magyar nyelvű nyomtatvány Komjáti Benedek fordításában megjelent páli levelek voltak (1533),[15] amely után nem sokkal később jelent meg Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* (1534/35?) című műve.[16] Amikor 1538-ban a felső-sziléziai humanista, Georg Wernher krakkói utazása során megismerte az *Orthographia Vngaricát*, elolvasta, és az úttörő könyvecskét elküldte a sárvári udvarban dolgozó humanistának, Sylvester Jánosnak.[17] Milyen könyvecskéről van szó valójában? Arról, amelyet akkor írt Dévai Bíró, amikor a humanista Nádasdy Tamás udvarában működött. A címlapon a következő szöveget találjuk: *Azaz, Igaz iras Modiarol valo tudomań Mag'ar ńeluenn irattatott [...]*. Ezt követően Márk 12,34-ből idézi azt a részt, amikor Jézus azt kérdezi, hogy a szadduceus vajon nem azért téved-e, mert sem az Írást, sem Isten erejét nem ismeri.[18] Az Írásokat csak

---

zik végén (ld. Pierre Robert Olivétan: *Instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et escrire en françoys...*, Genf 1533, Giiiiiij^{v}–H^{r}).

[14] Ld. Olivétan, Instruction, Hiiiiij^{v}–Hiiiiiij^{v}; Carbonnier-Burkard, Salut, 24ss.

[15] Ld. *Epistolae Pauli lingua Hungariac donatae*, Krakkó 1533.

[16] Az első kiadás (1534/35?) nem maradt fenn; a másodikat (1549) Batizi András adta ki. (ld. Bernhard, *Konsolidierung*, 195s).

[17] Ld. Wernher Georg Peregi Alberthez, 1538. április 9-én, és Peregi Albert Sylvester Jánoshoz, 1538. május 9-én írt levelét. In: Bunyitay Vince et al. (ed.): *Egyháztörténeti emlékek a Magyarországi hitujitás korából*, k.3, Budapest 1908, Nr. 251. 258.

[18] Ld. Dévai Biró Mátyás: *Orthografia Vngarica, azaz, Igaz iras Modiarol valo tudomań Mag'ar n'eluenn irattatott.* [Krakkó] ^{2}1549, A^{v}.

akkor értheti meg az ember, ha annak nyelveit olyan szinten uralja, hogy azokon írni és olvasni tud. Dévai Bíró az *Orthographia Vngarica*val olyan segédeszközt akart megvalósítani, amelynek segítségével a nép a Bibliát magyarul is el tudja olvasni. Ezért Dévai művében a nagy- és kisbetűket követően a magánhangzók, a kettőshangzók és a mássalhangzók kiejtését találjuk,[19] ezt követően az anyanyelv általános használatáról ír, amelyet így zár be: *Az Atya Isten adá az ő szent fiát üdvösségül és váltságul nékünk, hogy valamennyien ő benne hiszünk Isten fiai legyünk, azért ha csak az fiúhoz folyamz Istenhez juthatsz.*[20] Ezután a Tízparancsolat következik (mind a római, mind a lutheránus verzió), majd az Apostoli Hitvallás, a Miatyánk (egyelőre doxológia nélkül) és az Üdvözlégy. Ezt követik gyermekeknek való imák, amelyek részben Luther *Kleinem Catechismusából* (1529)[21] származnak. Mindezek után a legfontosabb hitigazságok és bibliai igék rövid összefoglalása következik.[22] A nyomtatvány végén egy táblázatban az arab és a római számok felsorolása található. Dévai legfőbb célja az *Orthographia* megírásával az volt, hogy a nép képzettségét emelje. Ennek érdekében egyrészt a saját nyelven való írni és olvasni tudást kívánta segíteni, másrészt azt, hogy az emberek képesek legyenek megérteni a legfontosabb keresztényi tanításokat.[23]

Primož Trubar nemcsak a szlovén reformáció elindítója volt, hanem a szlovén nemzeti nyelv megteremtője is.[24] Kétnyelvűként (német és szlovén) nőtt fel, és 1547-ben a hitvallása miatt el kellett hagynia Szlovéniát. Rothenburg o. d. T.-ben lett lelkipásztor. Nürnbergben megismerte a „cseh testvérek" cseh nyelvű Bibliáját, amelynek hatására elhatározta, hogy „vend" (szlovén) nyelven latin betűkkel fogja kinyomtatni a Bibliát.[25] 1550-ben sikerült Trubarnak kiadni egy

---

[19] Ld. Dévai Biró: *Orthographia*, Aiij^{r}–Bij^{r}.

[20] Dévai Biró: *Orthographia*, Bij^{v}.

[21] Ld. Luther Martin: Kleiner Katechismus. In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. Göttingen ^{11}1992, 521s.

[22] Ld. Dévai Biró: *Orthographia*, C^{v}–Dij^{r}.

[23] Ld. Péter Katalin: *i. m.* 36.

[24] Ld. Ahačič Kozma és Testen Petra (ed.): *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. Zbornik prispevkov z mednarodnega simpozija v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (Ljubljana, 5.-8. junij 2008), Ljubljana 2011.; Lagler Wilfried, Kurzübersicht über die zu seinen Lebzeiten im Druck erschienen Werke Primus Trubers. In: Lorenz Sönke et al. (ed.): *Primus Truber. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart 2011, 145–200.

[25] Az egyetlen korábbi szlovén szöveg 1515-ben jelent meg (ld. Lagler, Kurzübersicht, 149).

vend nyelvű katekizmust,[26] egy ábécéskönyvet és egy kiskátét is[27] a töbingeni Ulrich Morhart nyomdájában. Az ábécéskönyv célja az volt, hogy a szlovéneket megtanítsa írni-olvasni. Ez a könyv azért érdekes, mert Trubar nem egy olyan hagyományos ábécéskönyvet nyomtatott ki, amiben az ábécé nagybetűi, kisbetűi és a betűkombinációk szerepelnek, majd ezt követően hitvallások, hanem egy olyan katekizmust, amely a hitvallásokat magyarázza, és amelyből az „iskolamestereknek"[28] kell dolgozniuk. Ennek lényege, hogy fel kell ismernünk, hogy a Krisztusba vetett hit a bűneinktől szabadít meg. A katekizmusban a keresztségről, az Apostoli Hitvallásról, a Tízparancsolatról, az úrvacsoráról,[29] a mennybemenetel kulcsairól és a Miatyánkról olvashatunk. A kötet végén imádságok és egy táblázat található, amelyben az arab és a római számokat sorolta fel. Trubar 1555-ben az ábécéskönyvének egy átdolgozását is kiadta.[30]

A vendhez hasonló helyzetet találunk a rétoromán nyelv esetében is. 1552-ben jelent meg az első rétoromán nyelvű nyomtatvány: az engadini jogász, Iachiam Bifrun Poschiavoban *Una cuorta et cristiauna fuorma* címmel adta ki katekizmusát, amely Comander (1538) és Leo Jud (1534, 1535) katekizmusán alapszik.[31] Ezenkívül egy *Tæflat* is összeállított, amelybe az ábécét, a betűvariánsokat és a három hitvallási egységet, a Miatyánkat, az Apostoli Hitvallást és a Tízparancsolatot is felvette, valamint a könyv harmadik részében különböző zsoltárokat és imádságokat, illetve Kálvin hatására készült bűnvallást (*La cuolpa*) is kinyomtatta. A feltéte-

---

[26] Ld. Trubar Primož: *Catechismus in der Windischenn Sprache*... Sybembürgen [i. e. Tübingen] 1550.

[27] Ld. Trubar Primož: *Abecedarium und der klein Catechismus in der windischen Sprach*... [Tübingen] 1550.

[28] Primož Trubar: Usem Mladim inu Preprostim Slouenzom... In: Trubar Primož: *Abecedarium*, Aiii^{r}.

[29] Érdekes az, hogy Trubar az úrvacsorának a „Nachtmahl" című fogalmat hazsnálta. Habár Trubar inkább a lutheránus irányzathoz tartozott, az úrvacsoratanban a református irányzatot fogadta el. ld. Locher Gottfried W.: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht*. Zürich 1969, 257–265.

[30] Ld. Trubar Primož: *Abecedarivm. Ene Bvqvice, is katerih se ti mladi in preposti Sklouenci, mogo lahku tar hitru brati ina pissati nauuzhiti*. Tübingen 1555. Ugyanúgy fel kell hívni a figyelmet a horvát ábécéskönyvre is, amely 1561-ben jelent meg. ld. Trubar Primož: *Abecedarium. Und der gantze Catechismus one außlegung in der Crobatischen Sprach*. Tübingen 1561.

[31] Ld. Bernhard, Jan-Andrea: „Vna cuorta et christiauna fuorma da intraguider la giuuentüna". Der erste Katechismus Bündens als Zeugnis der Ausstrahlungen der Zürcher Reformation. In: *Zwingliana* 35 (2008), 45–72. Uő: Catechissems reformatorics sco perdetgas dalla midada spirtal-religiusa elGrischun (1530–1575). In: Annalas da la Societad retorumantscha 130 (2017), 17–20.

lezhető első kiadásból nem maradt fenn példány, de néhány szöveg a második kiadásból igen.[32] A *Tæfla* utószavában (1552/1571) Bifrun végül ezt írta: *Nvs hauain fat stampær aquaista tæfla in Arumaunsch, par chel's infauns da pitschen insü imprendan ad vrær in nos launguaick, alhura eir à l'g sauair lêr.*[33]

A bemutatott ábécéskönyvek egyértelműen azt a módot mutatják, hogy hogyan származnak a reformáció oktatási elképzelései a humanizmusból, amely a megreformált egyházakban átütő hatást gyakorolt, különösen az anyanyelvű írásbeliség szisztematikus felépítésében. A hitújítás oktatási elképzelése óriási támogatást kapott az ábécéskönyvek használata révén: „in nos launguaick" lehetővé tették, hogy a fontosabb hitvalló részeket az emberek megtanulják írni és olvasni, amellyel aztán lehetővé vált a katekizmus, a „Leyen Biblia" rendszeres olvasása, és végül a nyomtatott formának köszönhetően megvalósult a valódi Biblia olvasása is.

A reformátori gondolatok népszerűsítése

A hitújító gondolatok népszerűvé válása szempontjából lényeges volt, hogy az ábécéskönyveknek és a katekizmusoknak köszönhetően a különböző reformátori irányzatok elterjedtek a nép körében. A hitújítás különböző irányzatai így nemcsak a tudósok és a papok között keltettek vitát, hanem mélyen beépültek a nép gondolatvilágába is. Az ábécéskönyvek – de a katekizmusok is – nagy hatással voltak a hívőkre. Ezt legjobban a Tízparancsolaton keresztül lehet bemutatni: míg a lutheránusok a római egyházhoz hasonlóan számozzák a Tízparancsolatot, addig a reformátusok a héber nyelvű Biblia és az ókori keleti teológia (pl. Origenész) hagyományait követik a számozásban.[34] Melanchton értelmezésében így hangzott a második parancsolat: *Du solst den namen des herrn deines gottes nicht vergeblich füren...*[35] Olivétan másképpen fogalmazott: *Le ii. commandement: Tu ne te feras image taille ne similitude quelconque des choses qui sont la sus au ciel ne ca bas en la terre...*[36] Az eltérő számozás miatt a lutheránus és a római egyház-

[32] Ld. Bernhard, Tæfla, 32–34.

[33] Bifrun Iachiam, [Tæfla], Zürich 1629, A12$^{r–v}$.

[34] Ld. Bernhard: *Catechissems*, 29; Origenes: In Exodum homilia VIII. De initio decalogi. In: *Patrologiae cursus completus*. Series graeca 12, 351s.

[35] Melanchthon: *Büchlin*, Aij^{v}.

[36] Olivétan: *Instruction*, Aiij^{v}; ld. Bucer Martin: *Kurtze schrifftliche Erklärung für die Kinder*. Strassburg 1534, F^{v}; Jud Leo: *Christliche klare vnd einfalte ynleitung*. Zürich 1534, A7^{v}–B2^{r}.

ban az utolsó parancsolatot felosztották. Ebből az következik, hogy azok a gyerekek, akik az ábécéskönyvekből tanultak írni és olvasni, és abból kívülről megtanulták a Tízparancsolatot, anélkül vettek részt a konfesszionalizációban, hogy annak tudatában lettek volna. Ehhez hasonlóan a hitvalló részek elhelyezési sorrendje, mint például az, hogy az Apostoli Hitvallás előtt vagy után található a Tízparancsolat, szintén a teológiai irányzat kifejezése.[37] Így az ábécéskönyvek elterjedése nemcsak a hitújítás gondolatainak az elterjedéséhez járult hozzá, hanem a kimondottan református tételek népszerűvé válásához is.

Amennyiben a hitújítás egészére vetünk egy pillantást, láthatóvá válik, hogy 1540 körül a reformátori és a nem reformátori (óhumanista) oktatási elképzelések elváltak egymástól: a római hagyományban szigorúan ragaszkodtak a latin nyelv használatához, míg a protestáns ábécéskönyvekben 1530 körül lemondtak a latin nyelv elsőbbségéről. Kivételnek tekinthető az az eset, amikor 1538-ban egy ábécéskönyv latinul és angolul is megjelent (*The ABC both in Latyn and Englysshe*).[38] A hitújító egyházak oktatási terveikben „igényt tartottak" arra, hogy a népnyelveken adjanak útmutatást, míg a Rómához hű reformerek megmaradtak a latinnál, „a humanizmus" nyelvénél. Az 1530-as évektől kezdve két különböző ábécéskönyv-hagyomány alakult ki: az „óhumanista", amelyik a latin nyelvhez ragaszkodott, és a „reformátori", amelyik a népnyelvre összpontosított, és ezáltal létrehozta azok írásbeliségét is.

Nagyon jó példa erre a *Tabvla Abecedariorvm* (Worms 1550) című könyv, amely egészében latin nyelvű: az ábécé és a betűvariánsok után tartalmazza a Miatyánkat, az Apostoli Hitvallást, imákat, a Tízparancsolatot, további bibliai igéket (hegyi beszéd, intelmek az egyházi tisztségviselőkhöz pl. püspökhöz, gyerekekhez és tanítás a házasságról. Ez az ábécéskönyv egyértelműen humanista és egyben a római hagyományokhoz is hű: a Tízparancsolat helye nem a hagyományos hitvalló részben van,[39] hanem csak az imádságok után következik. Az imák között Aranyszájú Szent János és Rotterdami Erasmus imái szerepelnek. Mivel a tridenti zsinaton elítélt Erasmus is szerepel a kötetben, és számos bibliai igét is kinyomtattak, amelyek persze a római hagyomány számára is fontosak voltak,

---

[37] A szövetségtan ugyan Zwinglitől ered, de Bullinger a „szövetség"-tanát a *De uno et aeterno foedere Dei* (1534) című művében sokkal aprólékosabban dolgozta ki (ld. Bernhard: *Catechissems*, 17–20. Uő: *Katechismus Bündens*, 67s).

[38] Az 1545-es kiadás (*The abc the Pater noster.... in Englysshe newly translated*) már változtatott szöveggel jelent meg.

[39] Ide tartozik a Miatyánk, az Üdvözlégy és az Apostoli Hitvallás (ld. pl. a fent említett nürnbergi (1529), genfi (1520–30) vagy strassburgi (1500) ábécéskönyvet).

nem tagadható az, hogy a szerző minden kétség nélkül reform- és biblikushumanista irányultságú volt.

1550 áprilisában a bázeli tanács politikai elővigyázatosságból utoljára próbálta megtiltani, hogy modern nyelveken nyomtassanak ki műveket,[40] amely nagyszerű bizonyíték arra, hogy a reformáció Európa távoli területeire is betette a lábát, amelyben nem kis szerepe volt a „modern idegen nyelveken" készült ábécéskönyveknek.

[40] Ld. Gilly Carlos: *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geitesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt.* Basel/Frankfurt a.M. 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 151), 339ss.